

Η ηθική αυτονομία και το δικαίωμα της αντίστασης στις σύγχρονες δημοκρατίες

Λεωνίδας Θ. Χαζιρογλου

1. Το καθεστώς της δημοκρατίας

Το καθεστώς της δημοκρατίας¹ υπήρξε στην εποχή μας αντικείμενο ερμηνειών και πηγή ιδεολογικών αντιπαραθέσεων, καθώς συχνά ωραιοποιήθηκε, με αποτέλεσμα να ταυτιστεί το ιδανικό της με την πραγματικότητα, το πνεύμα της με τους ιστορικούς θεσμούς της. Στο ιδεώδες δημοκρατικό πολίτευμα ο πολίτης υπακούει στη συνείδησή του, είναι ενεργός και διαμορφώνει ελεύθερα τη γνώμη του για τις δημόσιες υποθέσεις, σε αντίθεση με τον υπήκοο ο οποίος ακολουθεί παθητικά τις επιταγές κάθε εξουσίας.

Η δημοκρατία αναφάνηκε ως πολιτικό καθεστώς στην αρχαία Αθήνα κυρίως με αφετηρία τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (508 π.Χ), με χαρακτηριστικό την ελεύθερη συμμετοχή των πολιτών οι οποίοι λαμβάνουν τις αποφάσεις που αφορούν την πόλη τους. Αποφασίζουν, βέβαια, για τα κοινά κατά πλειοψηφία, κάτι που εξόργιζε τον Πλάτωνα. Στους *Νόμους* ο Πλάτων θα κάνει λόγο για την πολιτική δικαιοσύνη, «το πολιτικόν ημίν αεί τούτο αυτό το δίκαιον»² την οποία ο Αριστοτέλης θα ονομάσει *διανεμητική*³, η οποία προσδιορίζεται από τον Πλάτωνα και ως αναλογική ισότητα. Η διαφορά μεταξύ των δύο συνίσταται στο γεγονός ότι η πρώτη ορίζει με αριθμητικό και ποσοτικό τρόπο τα πάντα και η δεύτερη λαμβάνει υπόψη τις πραγματικές ανάγκες του κάθε ανθρώπου και επιτρέπει σε εκείνον που έχει περισσότερες ανάγκες να απολαμβάνει μεγαλύτερη αμοιβή, περισσότερες ευκολίες. Στο πολίτευμα της δημοκρατίας, η ισότητα είναι αφηρημένη και τοποθετεί τον πολίτη στην ισοπέδωση του αριθμού, ενώ η αναρμοδιότητα προσμετράται, το ίδιο με τη γνώση και το ταλέντο. Οι λειτουργοί της κολακεύουν και εκτραχύνουν τα πλήθη, μέχρις ότου η ελευθερία⁴ μεταβάλλεται σε αταξία και τα ηθικά κριτήρια καθίστανται φαύλα, από την κατάρπωση της γενικής ηθικής και της αναιδείας. Αυτές οι υπερβολές είναι που καταστρέφουν τη δημοκρατία, καθώς οι πλούσιοι φοβούνται την οικονομική τους καταστροφή, και εξαιτίας των υπερβολών, συνωμοτούν για την ανατροπή της⁵. Άλλες, πάλι, φορές καταλαμβάνουν την εξουσία επιχειρηματίες, οι οποίοι υπόσχονται τα πάντα στους φτω-

χούς, προσλαμβάνουν προσωπική στρατιωτική φρουρά, εξοντώνουν τους εχθρούς των και, εν συνεχεία, τους φίλους των και ανατρέπουν το πολίτευμα, εγκαθιδρύοντας τυραννία⁶. Η αριθμητική, λοιπόν, ισότητα ήταν η αιτία για να εκφράσει την αντίθεσή του και να αντισταθεί ο Πλάτων στη δημοκρατία αφού κατά πλειοψηφία οι Αθηναίοι καταδίκασαν το Σωκράτη, πράξη ανεπίτρεπτη.

Στην εποχή του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, κατά την οποία οι κλασικές σπουδές αναπτύσσονται, η αρχαιοελληνική δημοκρατία εξιδανικεύτηκε και κατέστη πηγή έμπνευσης για τους ευρωπαίους φιλόσοφους και επαναστάτες. Αν και η σύγχρονη δημοκρατία δεν έπαψε να έχει ως αναφορά της την αρχαία, οι διαφορές τους παραμένουν σημαντικές, κυρίως λόγω των ανόμοιων ιστορικών συνθηκών που τις γέννησαν. Η πλέον σημαντική διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι στην αρχαιοελληνική εκδοχή της δημοκρατίας οι αποφάσεις λαμβάνονται από τους ίδιους τους πολίτες εντός του πλαισίου της λειτουργίας της εκκλησίας του Δήμου, ενώ στη σύγχρονη λήψη των αποφάσεων είναι έργο των αντιπροσώπων, οι οποίοι εκφράζουν τη λαϊκή βούληση έτσι όπως καθορίζεται από το αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα⁷.

2. Αντίσταση στη δημοκρατία. Γιατί;

Στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία οι εξουσίες ασκούνται από την κυβέρνηση με τη στήριξη των βουλευτών, όχι όμως δια του λαού, αλλά υπέρ του λαού. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει ταύτιση του τυπικού με τον πραγματικό κάτοχό τους. Και σ' αυτό το σημείο υπάρχει μια ένσταση κατά της σύγχρονης δημοκρατίας.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία λειτουργεί με βάση τις εκλογές, την αρχή της πλειοψηφίας και τον χωρισμό των εξουσιών⁸. Η άμεση δημοκρατία ήταν πρακτικά δυνατή λόγω του μικρού πληθυσμού της αρχαίας πόλης σε αντίθεση με την αντιπροσωπευτική της μορφή η οποία συνδέθηκε με τις σύγχρονες κοινωνίες των εθνών – κρατών. Σε αυτό το σημείο εστιάζει την κριτική του ο Καστοριάδης ο οποίος τάσσεται υπέρ της άμεσης δημοκρατίας⁹.

Στην εποχή μας η έννοια της ισότητας έχει νέες διαστάσεις, καθώς επαναπροσδιορίστηκε από τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία διακήρυξε τον οικουμενικό χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα οποία περιλαμβάνονται και τα πολιτικά δικαιώματα. Από τη διακήρυξη αυτή προέκυψαν δύο αντιλήψεις για την ισότητα. Η πρώτη επαναδιατύπωσε την έννοια της ισονομίας και η άλλη έθεσε το ζήτημα της κοινωνικής

ισότητας. Και ο Καστοριάδης παρατηρεί: «δεν είναι δυνατόν ιδίως σε κοινωνία της σημερινής υφής, της σημερινής συγκρότησης, να υπάρξει πραγματική πολιτική ισότητα, από τη στιγμή που υπάρχουν οι τεράστιες οικονομικές ανισότητες¹⁰».

Στην άποψη των Marx & Engels¹¹, ότι στη θέση της παλαιάς αστικής κοινωνίας, με τις τάξεις και τους ταξικούς ανταγωνισμούς της, θα έχουμε έναν συνασπισμό, όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός θα είναι η προϋπόθεση για την ανάπτυξη όλων, ο Nietzsche απαντά¹²: «οι άνθρωποι παντού παθαίνουν, ακόμα και κάτω από την επιστημονική μεταμπίεση, για επικείμενες καταστάσεις της κοινωνίας, όπου δεν θα υπάρχει 'έκμετάλλευση'. Αυτό ακούγεται στα αυτιά μου σνα να υπόσχονται μια ζωή στην οποία δεν θα υπάρχουν οργανικές λειτουργίες».

Τη βάση του δημοκρατικού κράτους δικαίου αποτελούν η ισονομία και η ευνομία. Την έννοια της ισονομίας καλλιέργησαν οι Έλληνες στην αρχαιότητα με τη διπλή της σημασία: της ίσης κατανομής και της ισότητας μπροστά στο νόμο. Αποτελεί το σύμβολο του δημοκρατικού πολιτεύματος, στο οποίο λειτουργούν η ισοψηφία, η ισηγορία, η ισοτιμία, και η ισοτέλεια. Ο Κλεισθένης τον 6ο αιώνα π.Χ έδωσε στην ισονομία κοινωνικοπολιτική έκφραση. Σε αντιστοιχία με τις κοσμολογικές θέσεις η κοινωνικό-πολιτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων έθετε στο κέντρο την Πολιτεία, την έκφραση της κυριαρχίας την οποία κανείς δεν μπορούσε να ιδιοποιηθεί, χωρίς να καταστρέψει την ισχύουσα τάξη. Το κέντρο είναι το «κοινόν» και ανήκει σε όλους, σε αντίθεση με το ιδιωτικό το οποίο κινείται έξω και γύρω από αυτό. Ο συνηθισμένος σχηματισμός που έπαιρναν οι Αχαιοί, για να συζητήσουν τις δημόσιες υποθέσεις ήταν ο κύκλος. Η συνήθης έκφραση ήταν «τέθηκε εν μέσω» που σήμαινε η υπόθεση συζητήθηκε δημόσια. Δεν είναι τυχαίο που στις αρχαιολογικές πόλεις, συγχρόνως με τη δημιουργία τους, παρουσιάστηκε το φαινόμενο της αγοράς, κάτι άγνωστο στους γειτονικούς λαούς. Ευνομία σημαίνει θέσπιση νόμων οι οποίοι χαράσσουν τα όρια της ελευθερίας σε συνάρτηση με την αρχή της ισονομίας.

Ο Nietzsche, εκφραστής της γενεαλογικής προσέγγισης, συμφωνεί με τον Marx, εκφραστή της υλιστικής προσέγγισης, ως προς τα χαρακτηριστικά του κράτους και διαφωνεί, ως προς την καταγωγή του. Και οι δύο ασκούν κριτική στην πολιτική ελευθερία ως ανθρώπινη καταπίεση, ως ψευδαισθησιακή ταυτότητα της ατομικής και της κοινωνικής ζωής, από διαφορετικές, όμως, προοπτικές. Για τον Marx, ριζοσπάστη δημοκράτη, η φιλελεύθερη δημοκρατία είναι ένα μέσο περάσματος από τον πρωτόγονο κομμουνισμό σε μια ελεύθερη κοινωνία. Για τον Nietzsche, ριζοσπάστη αριστοκράτη,

κάθε έννοια ελεύθερης κοινωνίας είναι αντίφαση στους όρους. Και οι δύο απομυθοποιούν τα δημοκρατικά κράτη, λέγοντας, πως η καταγωγή τους βρίσκεται στην καταπίεση, διαφωνούν, όμως, για τη φύση της καταπίεσης, επειδή κατανοούν διαφορετικά την καταγωγή του κράτους. Το κράτος του Nietzsche, είναι μια ανεξάρτητη πολιτική δύναμη, η οποία είναι έκφραση του πρωταρχικού τεμαχισμού της ατομικής και πολιτικής ζωής, συνοδεύει την κοινωνία την οποία και δημιουργεί, αλλά ρυθμίζει και τη συναλλαγή¹³. Ο Nietzsche υποστηρίζει ότι ο δημοκρατικός ριζοσπαστισμός των σοσιαλιστών εκφράζει την αντίθεση της αγέλης στους ανώτερους ανθρώπους. Οι σοσιαλιστές είναι ψυχολογικά ένα με τους υποτιθέμενους φιλελεύθερους δημοκράτες ανταγωνιστές τους διότι όλοι αυτοί, αναρχικοί, δημοκράτες, σοσιαλιστές, είναι στην πραγματικότητα ίδιοι, καθώς δέχονται την κοινωνία της αυτόματης αγέλης, πιστεύουν ότι η κοινότητα, δηλαδή η αγέλη, τουτέστιν ο εαυτός τους, είναι σωτήρας. Ο Nietzsche υποστηρίζει ότι η υπόσχεση των σοσιαλιστών να καταργήσουν την εκμετάλλευση ηχεί «σαν να υπόσχονταν να επινοήσουν έναν τρόπο ζωής που θα καθιστούσε περιττές όλες τις οργανικές λειτουργίες». Ο σοσιαλισμός, ισχυρίζεται, επιθυμεί τόσο πλούτο εκτελεστικής δύναμης όσο μόνο ο δεσποτισμός κατείχε. Πασχίζει για την ολοκληρωτική καταστροφή του ατόμου, που το βλέπει σαν αδικαιολόγητη πολυτέλεια της φύσης και το οποίο προτίθεται να βελτιώσει μετατρέποντας το σε πρόσφορο όργανο της κοινότητας. Ο σοσιαλισμός μπορεί να εξελιχθεί σε μια έκφραση ενός βάνουσου και επιβλητικού τρόπου της κρατικής δύναμης, και σε αυτό το βαθμό να ενσταλάξει στους ανθρώπους δυσπιστία για το ίδιο το κράτος¹⁴.

Στην αρχαιότητα υπήρχε το πολιτικό καθεστώς των ευάριθμων πολιτών και στη σύγχρονη εποχή η δημοκρατία προσλαμβάνει έναν οικουμενικό – ανθρωπιστικό και κοινωνικό χαρακτήρα. Η βασική όμως συνιστώσα της σύγχρονης δημοκρατίας είναι η φιλελεύθερη αστική ιδεολογία. Οι δημοκρατικές ιδέες συγκεράστηκαν με τις ιδέες του φιλελευθερισμού περί ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών και έτσι η δημοκρατία προσέλαβε ένα ατομικιστικό περιεχόμενο, σύμφωνα με το οποίο το συμφέρον του ατόμου είναι το θεμέλιο της κοινωνίας, σε αντίθεση με την αρχαιοελληνική που σε προεξάρχουσα θέση ήταν το συλλογικό συμφέρον, «μείζον πόλις ενός ανδρός¹⁵». Στο σημείο αυτό μπορεί να θεμελιωθεί και μια άλλη αιτία που δικαιολογεί την αντίσταση προς τη δημοκρατία¹⁶.

Για το φιλελευθερισμό η πολιτική κοινωνία είναι αποτέλεσμα ενός κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ των ατόμων, ενώ για τους αρχαίους είναι δημιούργημα της φύσης καθόσον ο άνθρωπος είναι «φύσει ζών

πολιτικόν». Η πρόταξη όμως του ατομικού συμφέροντος και της ατομικής ιδιοκτησίας αποτέλεσε την κύρια αιτία για να απορρίψει την αστική δημοκρατία ο μαρξισμός¹⁷. Όμως η ιδέα της κοινωνικής ισότητας, για την οποία έγινε πολύς λόγος κατά τη Γαλλική Επανάσταση, κατέστη

ο κοινός παρονομαστής των σοσιαλιστικών θέσεων και της ιδεολογίας της αστικής δημοκρατίας. Τα σοσιαλιστικά κράτη τα οποία δημιουργήθηκαν μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αυτοπροσδιορίστηκαν ως λαϊκές δημοκρατίες, για να διακριθούν από τις αστικές, τις οποίες θεωρούσαν, *επί των τύπων δημοκρατίας*. Αυτή είναι άλλη μια θέση στην οποία μπορεί να στηριχθεί επιχείρημα εναντίον της σύγχρονης δημοκρατίας.

Στο σημείο αυτό όμως, μπορεί να εγερθεί ο αντίλογος: τα ατομικά δικαιώματα και οι πολιτικές ελευθερίες, ο υπαρκτός σοσιαλισμός τα είδε ως δευτερεύοντα στοιχεία, ενώ η δυτική δημοκρατική διανόηση τα συνέλαβε ως εφάλτήριο για την επί της ουσίας ισότητα και την ύπαρξη κοινωνικής προόδου. Στις δυτικές χώρες η δημοκρατία συνδέθηκε με την οικονομική ανάπτυξη, τη γενίκευση των πολιτικών δικαιωμάτων και το καθολικό δικαίωμα της ψήφου. Αυτά είχαν ως αποτέλεσμα τα λαϊκά στρώματα να αποκτήσουν εκλογική δύναμη και οι κυβερνήσεις προχώρησαν σε λήψη μέτρων για το μετριασμό των κοινωνικών ανισοτήτων τις οποίες δημιουργεί η οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Δημιουργήθηκε τοιούτοτρόπως το κοινωνικό κράτος πρόνοιας το οποίο εξασφαλίζει συντάξεις, νοσοκομειακή περίθαλψη, δημόσια δωρεάν παιδεία, ταμείο ανεργίας και κάθε είδους προστασία στον πολίτη.

Όμως η παγκοσμιοποίηση¹⁸, ο παγκόσμιος χαρακτήρας της οικονομίας, οδηγεί σε ανισότητες οι οποίες εκτείνονται στα αναπτυγμένα δυτικά κράτη και σε εκείνα του υπολοίπου κόσμου με αποτέλεσμα η δημοκρατία να υφίσταται ως αγαθό μόνο για τα ευρωπαϊκά ανεπτυγμένα κράτη και των χωρών της Βορείου Αμερικής¹⁹. Στο σημείο αυτό αναφύεται και η αντίφαση της σύγχρονης δημοκρατίας²⁰: ενώ στη θεωρία επικαλείται την οικουμενικότητα, στην πράξη αρνείται να παράσχει σε όλους τους ανθρώπους του πλανήτη τα αγαθά της²¹. Έτσι προκύπτουν τα ερωτήματα: ποια τα ηθικά θεμέλια της σύγχρονης δημοκρατίας, για ποιους ανθρώπους υπάρχει η δημοκρατία²², πως λειτουργεί και για ποιο σκοπό.

3. Τα ηθικά ερωτήματα και η σοσιαλδημοκρατική απάντηση²³

Στο ερώτημα ποια τα ηθικά θεμέλια²⁴ της σύγχρονης δημοκρατίας από τη στιγμή που η δημιουργηθείσα πραγματικότητα του υπαρκτού σοσιαλι-

σμού οδήγησε, επί της ουσίας, σε ολοκληρωτισμό και η αστική δημοκρατία εναγκαλίστηκε τον καπιταλισμό, η ηθική του οποίου είναι το κέρδος, το 1951 με τη διακήρυξη της Φρανκφούρτης ανακηρύχτηκε σε επίσημο δόγμα της Σοσιαλιστικής Διεθνούς η πολιτική θεωρία του δημοκρατικού σοσιαλισμού. Άξονας αυτής της πολιτικής θεωρίας αποτελεί η συμφιλίωση των τάξεων η οποία έχει ως αποτέλεσμα ο σοσιαλισμός να χάσει το προλεταριακό του χαρακτήρα και να μετατραπεί σε πανδημοκρατικό ρεύμα. Σύμφωνα με αυτά, θεωρείται ότι ο μαρξισμός – λενινισμός έχει αποκοπεί από την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, καθώς αυτός μπορεί να οικοδομηθεί μόνο εντός του πλαισίου της δημοκρατίας, η οποία αναπτύσσεται εντός του καπιταλιστικού συστήματος.

Η ουσία της μετάβασης στο σοσιαλισμό δεν είναι πλέον η βαθμιαία μετεξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά η κίνηση από την πολιτική προς την κοινωνική δημοκρατία, η ενσωμάτωση της δημοκρατίας στον καπιταλισμό, ο οποίος ενδεδυμένος την αμφίσημη της δημοκρατίας παρουσιάζεται ως σύστημα ανθρώπινο και προοδευτικό. Οι δρόμοι που θα οδηγήσουν στο σύστημα του δημοκρατικού σοσιαλισμού είναι η διαρκής μεταρρύθμιση, η οποία θα εξασφαλίσει στην κοινωνία την ευημερία, την ελευθερία και τη δίκαιη κατανομή του εθνικού εισοδήματος και θα συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση της οικονομίας. Στον οικονομικό τομέα θα υπάρχει ο κρατικός έλεγχος της μικτής οικονομίας, συνύπαρξη κρατικών και ιδιωτικών κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων, έλεγχος που χαρακτηρίζεται ως σοσιαλιστικό μέτρο. Ο συσχετισμός των δυνάμεων στη Βουλή δε θα συμβάλλει στην αποδοτικότητα του συστήματος, αυτή θα την εξασφαλίσει η ηθική ανανέωση της κοινωνίας, η κοινωνική συνεργασία και η γενική συναίνεση για την πραγματοποίηση των σκοπών αυτών²⁵.

Επίλογος

Η αρχαιοελληνική δημοκρατική αντίληψη έθετε ως σκοπό της την ελευθερία της πόλεως εντός της οποίας ο πολίτης θα ανακάλυπτε την προσωπική του ελευθερία. Η αρετή των πολιτών, δηλαδή εσωτερική – πνευματική τους ελευθερία, ήταν προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του υπέρτατου ηθικού σκοπού του δημοκρατικού πολιτεύματος, που ήταν η σωτηρία της πόλεως. Τις θέσεις αυτές υιοθέτησε ο σύγχρονος στοχασμός. Τις θεωρεί εξαιρετικά σημαντικές προκειμένου να προσδιορισθούν με πιο συγκεκριμένο τρόπο τα δημοκρατικά ιδανικά. Θα έπρεπε όμως να σημειωθεί, ότι, όπως τα ηθικά θεμέλια της αρχαιοελληνικής δημοκρατίας, τα κατέσκαψε η δημαγωγία έτσι ακριβώς και η σύγχρονη δημοκρατία

απειλείται από την πλήρη κυριαρχία του ατομικισμού,

Την καλλιέργεια του δημοκρατικού ήθους, τόσο ο αρχαιοελληνικός όσο και ο σύγχρονος στοχασμός, εναποθέτουν στην παιδεία. Επομένως αυτή αναδεικνύεται σε διαχρονικά κορυφαίο πολιτικό ζήτημα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. G. Sartiri, *Theorie de la democratie*, A. Collin, Paris, 1973.

2. Νόμοι, 757. c.6 – 757. c.7

3. Ε.ά

4. Πολιτεία, 557.b.4 – 557.c.2. «Ουκούν πρώτον μεν δη ελεύθεροι, και ελευθερίας η πόλις μεστή και παρηρησίας γίγνεται, και εξουσία εν αυτή ποιείν ότι τις βούλεται; Λέγεται γε δη έφη. Όπου δε γε εξουσία, δήλον ότι εδιανέκαστος αν καασκευήν του αυτού βίου κατασκευάζοιτο εν αυτή, ήτις έκαστον αρέσκοι. Δήλον. Παντοδαποί δη αν οίμαι εν ταύτη τη πολιτεία μάλιστα εγγίγνυντο άνθρωποι». (Πρώτα από όλα θα είναι ελεύθεροι, και η πολιτεία θα είναι ξεχειλή από ελευθερία και αδέσμευτη έκφραση γνώμης και θα να στην εξουσία του καθενός να κάνει ότι θέλει. Έτσι; Έτσι λένε, είτε. Και όπου υπάρχει αυτή η εξουσία, είναι φανερό ότι καθένας εκεί θα φτιάχνει τη ζωή του όπως του αρέσει. Είναι φανερό. Φαντάζομαι λοιπόν ότι σ αυτή την πολιτεία, περισσότερο από οπουδήποτε άλλου, θα συνυπάρχει κάθε καρδιάς καρύδι.» Μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Πλάτωνος Πολιτεία, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002, σελ. 611).

5. Πολιτεία, 565.b.2 – 565.b.3. «Αναγκάζονται δη οίμαι αμύνεσθαι, λέγοντές τε εν τώ δήμω και πράττοντες όπη δύνανται, ούτοι ών αφαιρούνται.»[Αναγκάζονται έτσι, νομίζω, όλοι αυτοί που τους αφαιρούν τον πλούτο τους να αμυνθούν: απευθύνονται στο λαό και κάνουν ότι μπορούν]. Μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Ε.ά, σελ. 633]

6. Αυτόθι, 565.d.1 – 565.d.4 «Τούτο μέν άρα, ήν δ εγώ, δήλον, ότι, ότανπερ φύηται τύραννος, εκ προστατικής ριζής και ουκ άλλοθεν εκβλασάνει. Και μάλα δήλον. Τις αρχή σούν μεταβολής εκ προστάτου επί τύραννον;» (τούτο, επομένως, είπα εγώ, είναι φανερό, ότι δηλαδή κάθε φορά που ξεφυτρώνει ένας τύραννος, ο τύραννος αυτός έχει τις ρίζες του στον αρχηγικό του ρόλο και πουθενά άλλο. Και πολύ φανερό μάλιστα. Πως αρχίζει λοιπόν αυτή η μεταβολή από προστάτη του λαού σε τύραννο; Μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Ε.ά, σελ. 635).

7. Κορηήλιος Καστοριάδης, Οι ομιλίες στην Ελλάδα, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 2000, σελ. 79

8. Ενδιαφέρουσα, επί του προκειμένου, ανάλυση δίδεται στο έργο του Γιόχανς Ανιόλι, *Ο μετασχηματισμός της Δημοκρατίας*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 2004, στη σημείωση 87 της σελ. 78, όπου αναλύεται η έννοια του Κοινοβουλευτισμού.

9. Ε.α σελ. 128: 'δημοκρατία είναι το κράτος του δήμου (...) δημοκρατία είναι η εξουσία του δήμου'

10. Ε.α σελ. 134

11. Κ. Μαρξ & Φ. Εγγελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982

12. Φ. Νίτσε, *Πέρα από το καλό και το κακό*, εκδ. Νησίδες, Αθήνα 2000, σελ. 259

13. Βλ. Nancy Love, *Marx, Nietzsche and Modernity*, New York, 1986, σελ. 144. Μετάφραση μέρους του βιβλίου υπάρχει στο: *Ο Νίτσε και η Πολιτική*, εκδ. Νησίδες, Αθήνα 2004, σσ. 25-57. Περισσότερα στο συλλογικό έργο: *Pourquoi nous ne sommes pas nietzcheens*, Paris, 1991.

14. Ζ. Σαρίκας επιμ. *Ο Νίτσε και η Πολιτική*, εκδ. Νησίδες, Αθήνα, 2004, σσ. 53-54.

15. Πλάτωνος, Πολιτεία, 368 e.5.

16. Μ. Ι. Finlay, *Αρχαία και σύγχρονη δημοκρατία*, Ευρύαλος, Αθήνα, 1989.

17. Πάνος Καζάκος, *Εξηγώντας την Κοινωνία*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 2006, σελ. 289: «Ο Μαρξισμός».

18. Χαράλαμπος Χαράλαμπής, *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2002, σελ. 137 'καπιταλισμός και δημοκρατία'.

19. βλ. Timothy Garton, *Free World America, Europe, and the Surprising Future of the West*, Randon House, 2004, σελ. 27 κ.ε.

20. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Το τέλος της ουτοπίας*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1985 σελ. 78: «πολεμάμε μια κοινωνία που λειτουργεί εξαιρετικά και που κατάφερε να εξαλείψει την φτώχεια και την αθλιότητα σε ένα ποσοστό αδιανόητο για τα προηγούμενα στάδια του καπιταλισμού. (...) είναι σίγουρο πως έχουμε σήμερα στις ΗΠΑ ελευθερίες, έχουμε ένα επίπεδο ζωής και άπιστευτες ανέσεις για ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. (...) έχουμε και κάτι άλλο: όχι μόνο το Βιετνάμ ... αλλά μια κοινωνία που μέσα στους κόλπους της μεταχειρίζεται τις φυλετικές και εθνικές μειονότητες ως πολίτες τρίτης κατηγορίας, ενώ παράλληλα προβαίνει σε μια ανήκουστη διασπάθιση του πλούτου της».

21. Άντονι Γκίντενς, *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών: πως επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μας*, εκδ. Μεταίχμιο, σελ. 39.

22. Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας* εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004, σελ. 378: «πλειοψηφική δημοκρατία και δημοκρατική συναίνεση» και σελ. 398: «άμεση δημοκρατία»
23. Ηλίας Κατσιούλης, *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2005.
24. βλ. Μιχαήλ Παρούσης, *Διαβουλευτική Δημοκρατία και Επικοινωνιακή Ηθική*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2005, σελ. 17: «συμμετοχή και αποκλεισμός στη σύγχρονη δημοκρατία», και ελσ. 23: «κομματικές πρακτικές το πρόβλημα».
25. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην Πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2003, το κεφ. «Δημοκρατία και Σοσιαλισμός στον κλασικό Μαρξισμό».